

---

## KITEKINTŐ

---

# REGIONALIZÁLÓDÁS SZERBIÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VAJDASÁG HELYZETÉRE<sup>1</sup>

(Regionalisation in Serbia, emphasising the situation  
of Voivodina)

MILAN TRIPKOVIĆ

*Kulcsszavak:*

*Regionalizálódás Szerbia Vajdaság multikulturális*

*Az alábbi tanulmány arra tesz kísérletet, hogy viszonylag általános szociológiai szempontú megközelítésben határozza meg a regionalizmus időszerű és bizonyos értelemben ellentmondásos problematikáját. Mindezt a Vajdaság jelenlegi helyzetén, Szerbia demokratizálódása, decentralizációja és alkotmányozása szükségességén keresztül szemléli.*

### *A regionalizálódás kutatásának elméleti háttere*

Kutatásunk abból a hipotézisből indul ki, hogy a regionalizálódás és a multikulturalizálódás önmagukban semmit sem oldanak meg, amennyiben ezek a folyamatok nem ágyazódnak be egy szélesebb modernizációs folyamatba, amely lehetővé teszi egy demokratikus plurális társadalom kialakulását. Szerbiában a regionalizálódás egyik eleme lehetne az új plurális társadalom kialakulásának, amely alkalmas lenne arra, hogy megszüntesse a régi ellentéteket, a centralizmus káros követelményeit, illetve megakadályozza az új ellentétek létrejöttét. Olyan regionalizálódásra lenne szükség, amely bátorítaná a részek önállósodását, miközben nem veszélyeztetné a társadalom egészét és a szolidaritást, továbbá maximálisan tiszteltben tartaná a különbségeket, de nem veszélyeztetné a társadalom egységét.

Véleményünk szerint a regionalizálódást és a multikulturalizálódást szociológiai szempontból akkor tudjuk megmagyarázni, ha válaszolunk arra a kérdésre, hogy hogyan lehet összeegyeztetni a modern társadalomnak a homogenitásra való törekvését és a heterogenitás iránti egy idejű igényét.

Abból a feltevésből indulunk ki, hogy a régió „természetes” és „nem mesterséges” képződmény. Ez azt jelenti, hogy a régió egy sajátos, szerves fejlődés útján létrejött, viszonylag homogén földrajzi, történelmi, gazdasági, szociokulturális egység, amely az ott élő lakosság számára lehetővé teszi, hogy szükségleteiket, értékeiket és érdekeiket minőségi szempontból jobban megvalósítsák, azaz, hogy eredményesebben és sokrétűbben kimutassák jellegzetes regionális identitásukat, s

mindez a társadalom, de főleg a multikulturális társadalom számára nagyon fontos jelenség.

Az előzőek alapján kiemelhető, az általunk kívánatosnak tartott régió az alábbi sajátos kritériumokat tartalmazza:

- 1) Jellegzetes közös tulajdonsággal bír, amely többé-kevésbé a szerves fejlődés útján, az idők hosszú során jött létre.
- 2) Hozzájárul ahhoz, hogy a régió és az egész társadalom ne zárt, hanem nyitott legyen.
- 3) A társadalom fejlődését és az emberi élet minőségének javítását szolgálja a régióban élők és az egész társadalom javára.
- 4) A meglévő társadalmi ellentéteket csökkenti, mérsékli.
- 5) Decentralizációhoz vezet, ami a regionális területi egységeknek hatalmat kölcsönöz, de ugyanakkor megnövekszik a felelősség a saját sorsuk formálása és a társadalom egésze iránt (Tripković 2001).

A régiók kialakulása során a hatalom kiegyensúlyozott megosztására kerül sor. Mindez a vertikális dimenzió (központi, regionális, helyi hatalom) és a horizontális dimenzió (törvényhozói, bírói, végrehajtói hatalom) mentén játszódik le. A harmonikus hatalommegosztás természetesen csak abban az esetben valósul meg, ha ez a folyamat demokratikus társadalomba ágyazódik be. Viszont, ha nem egy demokratikus, vagy nem eléggé demokratikus társadalomról van szó, mint pl. Szerbia esetében, akkor a folyamatok egészen más irányt vehetnek fel. Ennek során csak látszat-decentralizációra kerül sor, és a régiók képzése a helyi elit számára csupán a hatalom megszerzésének eszköze lesz.

Ami a multikulturalitást illeti, kiemelhető, hogy e jelenség Szerbiában szorosan kötődik az állam–nemzet kapcsolatának a válságához, melynek során felmerül *a különbözőségek együttélésének problémája*. Szerbia kulturális szempontból igen heterogén ország. A meglévő kulturális csoportok különböző fejlettségi szinten vannak. E tekintetben megfigyelhető egy nagyszabású észak–déli fejlettségi lejtő. Vajdaság pl. sok szempontból európai, de a Délkelet-Szerbiában lévő, mohamedán vallásúak által lakott Szandzsákbán sok szempontból még napjainkban is a törzsi viszonyok uralkodnak. Ez a probléma akkor jelenik meg igazából, amikor a különböző kulturális sajátosságok megjelenítése a privát szférából kikerül a nyilvánosság szférájába, vagyis a politikai életbe és a közintézményekbe. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a sokszínűség egysége az, amely kellene, hogy jellemezze a modern társadalmat. Ennek a gyakorlati megvalósítása a polgári és demokratikus hagyományok hiánya miatt nem jön létre, és egy „politikai ellentmondásos, multikulturalitás” (Wieviorka 1997) megjelenésének lehetünk szemtanúi.

Mindenesetre a kultúrák sokszínűsége napjainkban számtalan érdekes kérdést vet fel, mint pl. a valamennyi polgárt érintő alapvető jogok kifejezése és továbbfejlesztése, a különbségek messzemenő tiszteletben tartása mellett, amelyben egyrészt a meglévő és a leendő különbségek megismerése, másrészt a kulturális értékeket

képviselő közintézmények bármilyen nyomásának vagy manipulációjának a hiánya, illetve minden kisebbségi jog megfelelő védelme, és a kisebbség részvétele a többségi testületekben érvényesül. A multikulturalitás lényegét egy komplex, dinamikus rendszerként lehet megfogalmazni, melynek egyik oldalát az általános emberi jogok teszik ki, a másikat pedig a jellegzetes szociokulturális közösségek, amelyek a legkülönbözőbb alapon jöttek létre.

### *A regionalizálódás története Szerbiában és Jugoszláviában*

A regionalizációnak ebben a térségben hagyományai vannak. Szerbia, illetve korábban Jugoszlávia a múlt század közepétől, vagyis a második világháború végétől a mai napig a regionalizációnak néhány jellegzetes fázisán ment keresztül. Igaz ugyan, hogy a regionalizáció különböző fázisai nem „önmagukban” és nem is ilyen néven történtek. Ezeket a folyamatokat a társadalmi rendszer változtatása során közigazgatási reformoknak vagy az ún. öngazgatás átszervezésének és decentralizációnak hívták.

Ebben a térségben az elmúlt fél évszázad során a regionalizálódás alábbi fázisait különböztethetjük meg:

Az első és legrégebbi fázis a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság 1946-ban meghozott alkotmányával kezdődött. Az alkotmány előírta, hogy Jugoszlávia 6 köztársaságból áll, és Szerbián belül, éppen a kulturális sokszínűségéből, többek között nemzeti sokszínűségéből kifolyólag, további két autonóm tartomány szerveződik. Ezek: a Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány (Vajdaság SzAT) és a Koszovó Szocialista Autonóm Tartomány (Koszovó SzAT) (*1. ábra*).

Bár ezt a folyamatot akkor nem regionalizációnak hívták, de mai szemmel nézve felfogható a régióképződés kezdeti szakaszának is, és mint ilyen, abban a korban, a kelet-közép-európai térségben haladó lépés volt.

A regionalizálódás második fázisa 1955-ben kezdődött. Ekkor megszületett a járások és megyék igazgatásáról szóló általános törvény, amely a sajátos jugoszláv helyi öngazgatásnak két területi egységét határozta meg, a járásokat és a megyéket. A köztársaságok hatáskörébe tartozott a megyék és a járások nevének és területének meghatározása. A megyék azonban nem voltak hosszú életűek. A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSzSzk) az 1963-as alkotmányban megszüntette a megyéket.

A regionalizálódás harmadik fázisa a JSzSzk 1974-es alkotmányának meghozatalával kezdődött. Ebben az alkotmányban meghatározták a járások együttműködését és a tartományok – Vajdaság SzAT és a Koszovó SzAT – státuszát.

## 1. ÁBRA

Jugoszlávia köztársaságai és tartományai, 1946  
(Republics and provinces of Yugoslavia, 1996)



Jelmagyarázat: 1 – Jugoszlávia szövetségi határa, 2 – köztársasági határ, 3 – tartományi határ, 4 – szövetségi főváros, 5 – köztársasági főváros, 6 – tartományi székhely

Forrás: ATLAS. Učila–Mladost, Zagreb 1962.

A Vajdaság SzAT alkotmánya pl. többek között előírta azt is, hogy a járássok regionális társulásokat alkothattak abból a célból, hogy összehangolják, megtervezzék és megvalósítsák a közös érdekeltség alapján megfogalmazódó gazdasági és társadalmi fejlődést. A Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány Alkotmányának 281. paragrafusában a vajdasági járássok nemzetközi kapcsolatai kiépítésének lehetősége is megfogalmazódott (Popović 1983).

A tartományok alkotmányában rögzítették a nemzetek és nemzeti kisebbségek egyenjogúságát. A Vajdaság SzAT területére vonatkozólag mindez a magyar, a szlovák, a román és a ruszin, Koszovó SzAT esetében pedig az albán nemzeti kisebbségre vonatkozott. Emellett sor került a gazdasági, politikai és kulturális autonómia megfogalmazására is. A tartományok alkotmányos jogainak ez a meghatározása jó kiindulópontja lehetett volna a további regionalizációnak Szerbia területén.<sup>2</sup>

A regionalizálás negyedik fázisáról csak feltételesen lehet beszélni. Azt a korzakot helyesebb lenne ellenregionalizációnak nevezni. Ugyanis a Szerb Szocialista Köztársaság 1990. évi alkotmánya a demokratizálás folyamatát teljesen meg-

szüntette. Ez a „Milosevity-korszaknak” nevezett fázis nemcsak hogy a szövetségi Jugoszlávia széteséséhez és a köztársaságok kiválásához vezetett, hanem Szerbiában intézményesítette az egyszemélyi és tekintélyelvű hatalmat, a kvázi többpárt-rendszert, elsöpörte a jogállamot és a bírói hatalmat, kiépítette a média és a gazdaság teljes körű ellenőrzését, elkövette a szabálytalanságok végeláthatatlan sorát, a parlamentet és a törvényhozók teljes kiiktatását, az emberi jogokat pedig megalázta. Így Szerbiában a hatalom „az élet és a halál” teljes ura lett. Ennek során megszűntették a tartományok autonómiáját, és felszámolták vagy Belgrádba vitték a Vajdaság teljes intézményrendszerét. Az 1990-es alkotmány az autonóm tartományokra csak egy lábjegyzetben emlékeztetett, a regionalizálódás és a decentralizáció folyamatai megszakadtak, és egy erősen centralizált állam jött létre.

A regionalizálódás ötödik fázisa Szerbiában 2000. október 5. után, a kedvezőbb politikai légkörnek köszönve kezdődött el, de a centralizált és tekintélyelvű rendszerből a liberális és demokratikus rendszerbe való áttérés nemcsak hogy bonyolult folyamat, hanem lassan zajlik. Ezt a nagy rendszerváltást intézményi, jogi és emberi tényezők egyaránt hátráltatják. Ez utóbbiak közül megemlíthető, hogy pl. miközben folyik a Vajdaság alkotmányának törvény-előkészítése,<sup>3</sup> egyes nacionalista pártok erre a munkára úgy tekintenek, mint Vajdaságnak a „Szerb állam testéből” való elszakadási törekvéseire. Éppen ezért nem véletlen, hogy a politikai elemzők szerint is Szerbia új alkotmánya megszületésének a legellentmondásosabb kérdése Vajdaság státuszának a meghatározása lesz (Vujačić 2003).

Mindemellett már a Milosević-korban folytak a regionalizációról és a decentralizációról viták, de azok igazából csak az „októberi változások” után erősödtek fel. A regionalizálódással kapcsolatos viták felélénkülésének két oka van: belső és külső. A belső okok abban találhatók, hogy megérett a felismerés arra, hogy csak a regionalizálódással lehet a centralizáció káros következményét felszámolni. A regionalizációt serkentő külső okok abban foglalhatók össze, hogy Szerbia, de mindenekelőtt a Vajdaság az Európai Unió szomszédja lesz, és ebből a helyzetéből kiindulva szeretne bekapcsolódni az európai regionalizációs folyamatokba is.

### *A regionalizáció és a multikulturalitás napjainkban*

A demokratikus intézmények kialakulásával és egy szabadabb politikai légkör megteremtésével a legfejlettebb társadalmakban a multikulturális törekvések jó táptalajra találnak: a kisebbség egyre szabadabban és nyitottabban kifejezi saját értékeit, egyre meggyőzőbben hívja fel magára a figyelmet, és egyre jobban megtanulja azt, hogyan lehet demokratikus módon megvalósítani saját jogait; ez alatt a többség egyre kisebb ellenállást és meg nem értést vagy félreértést tanúsít, és megérti azt, hogy a kulturális sokszínűség nemcsak egy objektíve adott, tehát „normális” dolog, hanem a társadalom demokratikus adottságai szempontjából kívánatos, hiszen az a társadalmi életet gazdagítja, és biztosítja a társadalom kiegyensúlyozott és gyors fejlődését.

Ebben az értelemben a multikulturalitásról szóló viták egy pluralista társadalom létéről szólnak, vagyis a multikulturalitás a civilizáció egyik új kihívása (*Semprini* 1999). Erre a kihívásra csak az tud eredményesen válaszolni, aki kerüli a szélsőségeket, továbbá, aki olyan megoldásokat választ, amelyek egyaránt kielégítik az általános és az individuális elveket, vagyis, aki méltányolja a különbözőségeket, de nem veszélyezteti a modern társadalom homogenitását.

Vajdaság sajátos kulturális sokszínűségének történelmi gyökerei vannak. A sokszínűség megmutatkozik gazdasági, politikai, kulturális és nemzetiségi téren is.

A fentiekből kifolyólag 2000. október 9–15. között, illetve 2002 októberében egy longitudinális vizsgálatot folytattunk abból a célból, hogy megtudjuk, *mi a lakosság véleménye a tartomány státuszáról*. A kutatás első időpontja az újkori Szerbia életében két fontos dátumhoz kötődik, amit a közvélemény csak „októberi változásoknak” nevez: 2000. október 5-én, Milosević-et, Jugoszlávia akkori elnökét eltávolították tisztségéből, illetve október 8-án, a Szerb Demokratikus Ellenzék elsöprő győzelmet aratott a parlamenti választásokon, pl. Vajdaságban a 120 mandátumból 117-et e pártszövetség szerzett meg.

A szociológiai felmérést az első fordulójában hét vajdasági városban, egy reprezentatív mintán végeztük. A megkérdezettek száma 516 fő volt (*Lazar–Marković* 2001). A kutatás második fordulójában 14 településen összesen 1253 főt kérdeztünk meg (2. ábra).

## 2. ÁBRA

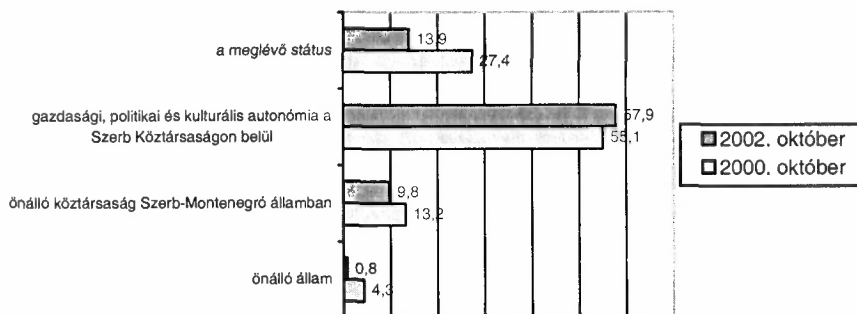
*A vajdasági felmérésbe bevont települések  
(Settlements involved into the survey in Voivodina)*



*Forrás: Saját szerkesztés.*

Az adatgyűjtés két fordulójában a feltett kérdések közel hasonlóak voltak (3. ábra). Akik a tartomány meglévő státusza mellett tették le a voksukat, azok végeredményben a centralista, Belgrádból irányított állam hívei. A felmérésből azonban látszik, hogy ezek aránya a belső politikai helyzet javulása és a nyugat-európai orientáció megjelenése folytán két év alatt a felére csökkent.

3. ÁBRA  
Milyen státusza legyen Vajdaságnak? (2000, 2002<sup>4</sup>) (%)  
(Which kind of status do you want for Voivodina?)



Forrás: Kérdőívek 2000 és 2002.

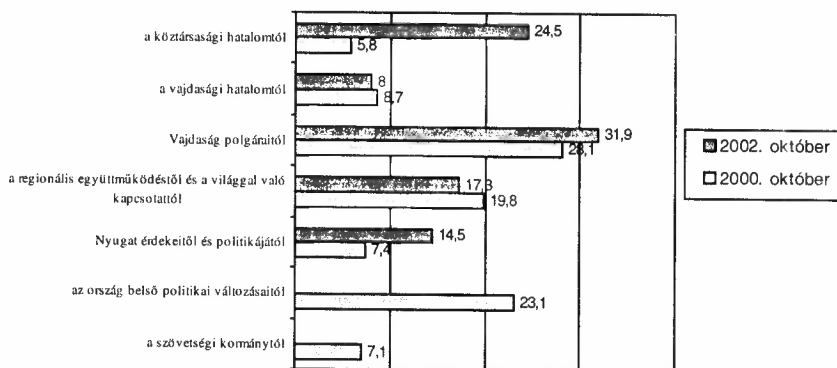
A kutatási eredmények alapján kiemelhető, hogy a megkérdezettek többsége „Vajdaságnak Szerbián belüli gazdasági, politikai és kulturális autonómiáját” szeretné. Ez azt jelenti, hogy a tartományi szervek valamennyi hatáskörét – amelyek közül a legfontosabb a törvényhozói szerep, a tartományban megtermelt gazdasági javak feletti rendelkezés és a pénzügyi újraelosztás – vissza kell állítani. Vajdaság gazdasági, politikai és kulturális autonómiája iránti igény nem más, mint az integrált autonómia, amely a törvényhozói, a végrehajtó és a bírói hatalom, a pénzügyi, az oktatási és egyéb területek tartományi szinten való önállóságát jelenti. Ez nem új keletű dolog a Vajdaság történetében. Az 1974-es alkotmány már biztosította a tartománynak ezeket a hatásköröket. Jelenleg a lakosság jelentős része is nagy várakozással tekint arra, hogy állítsák vissza a vajdasági törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalmat, mert ezáltal megnőne az intézmények iránti bizalom is. (Szerbia új alkotmánytervezete is kilátásba helyezett bizonyos lehetőségeket: Vajdaságnak külön alkotmánya lesz, hatáskörébe tartozik a tartományi szervek és intézmények működtetése, a közigazgatás, a tartomány bevételeiről és kiadásairól való döntés, a tartományi költségvetés és zárszámadás meghozatala, a területi tervezés és rendezés; a tartomány javaival való rendelkezés.)

Akik azt választották, hogy Vajdaság önálló köztársaság legyen a Szerbia–Montenegró államban, végül is azt szeretnék, hogy Vajdaság először önálló köztársaság legyen, de azt követően esetükben, ha a dolgok úgy alakulnak, a szecesszió sem kizárt. Az ország demokratizálódásával arányuk azonban csökken, és ez még inkább érvényes azokra, akik Vajdaságot már most szívesen látnák önálló államként.

Az, hogy a vajdasági polgárok, a helyi lakosok Szerbia keretén belül lévő, de önálló gazdasági, politikai és kulturális autonómiával rendelkező Vajdaság mellett érvelnek, még jobban látszik arra a kérdésre adott válasz alapján, hogy kitől, illetve mitől függ Vajdaság jövője (4. ábra).

#### 4. ÁBRA

*Kitől/mitől függ legjobban Vajdaság jövője? (%)<sup>5</sup>*  
(From what, whom does the future of Voivodina mostly depend on?)



*Forrás:* Kérdőívek 2000 és 2002.

Mint az a fenti ábrán is látszik, az ország belső politikai változásaitól és a szövetségi kormánytól a lakosság már nem várja sorsa jobbrafordulását. A politikai változást (Milosević bukását) egy befejezett ténynek fogják fel, a szövetségi kormány pedig a megkérdezés időpontjában ténylegesen már nem létezett.<sup>6</sup>

A lakosság megoszlik a saját sorsát befolyásoló tényezőket illetően. Bár legjobban azok száma nőtt a vizsgált két év során, akik a köztársasági politikától várják sorsuk jobbrafordulását. Számuk 2002-ben a megkérdezettek egynegyedét tette ki. Viszont legtöbben reálisak, és saját maguktól, azaz Vajdaság polgáraitól, illetve térségük Nyugat-Európával való kapcsolatától várják a javulást. Mindkét véleményt képviselők aránya nőtt az elmúlt két évben, és 2002-ben arányuk együttesen a lakosság közel felét tette ki.

#### Következtetések

A múltban Jugoszláviában, így Szerbiában is a többi szocialista országhoz képest egy emberarcúbb és gazdaságilag is versenyképesebb rendszer, az ún. öngazgatású szocialista társadalmi-gazdasági rendszer volt. Ennek ellenére Szerbiában 1990 után a háború és Milosević hatalomgyakorlásának következtében a rendszerváltás, vagyis a szocialista társadalomból a polgári társadalomba való átmenet a térség többi volt szocialista országaihoz képest jelentősen megkésett, aminek negatív következménye meglátszik a gazdasági és társadalmi élet valamennyi területén. Következésképpen az Európai Unióhoz való csatlakozás, amely ma már valameny-



nyi párt retorikájában elfogadott, elhúzódik. Szerbia és Vajdaság számára a kívánatos az lenne, ha az ország a csatlakozási feltételeket minél előbb teljesíteni tudná. Ebben a folyamatban már az előcsatlakozási fázisban különösen nagy figyelmet kell szentelnie pl. a határ menti, transznacionális és az interregionális együttműködést támogató INTERREG programba való bekapcsolódásra (Kováč 2001). Az európai uniós csatlakozás után pedig a strukturális alapokhoz való hozzájutás feltételeinek teljesítése lesz fontos feladat az ország számára. Minderre a felkészülést célszerű időben elkezdni. Ebben a folyamatban a területi beosztás tekintetében első lépésben vissza kellene állítani Vajdaság autonóm tartományi státuszát az 1974-es törvény szerint. Ezt követően ki lehetne alakítani NUTS (Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques) szinteket, melynek egyik lehetséges változata a következő lehet:

NUTS-1 – Szerbia

NUTS-2 – Vajdaság

NUTS-3 – Bácska, Bánát, Szerémség

NUTS-4 – különböző mikrorégiók

NUTS-5 – települések

Bácska, Bánát és Szerémség földrajzi kistájak (2. ábra), amelyek használata régi időkre nyúlik vissza, és már nagyon meghonosodott.

A mikrotérsegek esetében elképzelhető lenne pl. a vajdasági magyar pártok által szorgalmazott magyar területi autonómia<sup>7</sup> a többségében magyarok által lakott járásokra kiterjedően, de esetleg más kritériumok alapján is szerveződhetnek mikrotérsegek Vajdaságban.

*Fordította: Kovács Teréz*

### *Jegyzetek*

- <sup>1</sup> E tanulmány „A multikulturalizmus és a regionalizmus Vajdaságra és Szerbiára gyakorolt hatásának szociológiai vizsgálata” c. átfogó empirikus kutatás eredményeire támaszkodik. A kutatást az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Szociológiai Tanszéke végezte a Szerb Köztársaság Tudományos és Műszaki Fejlesztési Minisztériumának anyagi támogatásával.
- <sup>2</sup> Egyébként 1991 előtt Jugoszlávia területén a regionalizáció területén legmesszebbre a Horvát Köztársaság jutott. Ebben a köztársaságban kijelöltek bizonyos táji, földrajzi értelemben vett régiókat.
- <sup>3</sup> A jelenlegi (2002. és 2003. év során) Szerbia alkotmánytervezetének öt változata született meg. Valamennyiben szó van regionalizációról és a hatalom területi megosztásáról, de ezek részletezése nagyon eltérő módon van megfogalmazva.
- <sup>4</sup> Csak azokat a válaszokat hasonlítjuk össze, amelyek mind a két fordulóban szerepeltek. 2002-ben a fentieknél több lehetőség közül lehetett választani. Azok, akik nem a 3. ábra lehetőségei közül választottak (12,9%), leginkább amelletts voksoltak, hogy Vajdaság közigazgatása a régi legyen Szerbián belül. Ez azt jelenti, hogy a tartomány politikai függetlenségét támogatják, de a gazdaságát nem. A többi válaszlehetőséget (mint pl. önálló állam) alig néhányan választották.
- <sup>5</sup> 2002-ben a 3,8%, amely hiányzik a 100%-ból, más alternatíva (0,8%) mellett döntött, vagy azt választotta, hogy nem tudja (3,0%).
- <sup>6</sup> Az adott időben már nem szövetségi köztársaságról, hanem Szerbia-Montenegró konföderációjáról van szó.

<sup>7</sup> A magyar pártok korábbi elképzelésében szerepelt ugyan a területi autonómia is, de ma már a „perszonális és kulturális autonómia” mellett állnak ki. A területi autonómia többletjogokat adna ugyan a többségében magyarok által lakott területeken élőknek, az élet valamennyi, elsősorban kulturális és gazdasági területén, de nem adna semmilyen többletjogot a szórványmagyarságnak. Ezzel szemben a perszonális és kulturális autonómia arra irányul, hogy minden vajdasági magyar szavazati joggal bírjon legalább a magyarságot érintő kulturális, oktatási, média- stb. ügyekben. A gazdasági élet területére az effajta autonómia nem tér ki (*fordító megjegyzése*).

### Irodalom

- Burdije, P. (1999) *Signalna svetla*. Zavod za užbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Galbraith, J.K. (2001) *Dobro društvo. Grmeč - Privredni pregled*. Beograd.
- Kovač, T. (2001) Regionalizam na primeru Mađarske. – *Sociološki pregled*. 1–2. 17–56. o.
- Lazar, Ž.–Marković, D. (2001) *“Regionalni identitet”, Oglledi o regionalizaciji, Agencija lokalne demokratije*. Otvoreni Univerzitet, Subotica.
- Melucci, A. (1996), Identity and difference in globalized world. – Modvod, T.–Werbnes, P. (eds.) *The Politics of Multiculturalism*. Zed, London. 58–69. o.
- Popović, S. (1983) *Regionalizacija u svetu i Kod nas*. Provni aspekt, Beograd.
- Semprini, A. (1999) *Multikulturalizam*. Clio, Beograd.
- Smit, D. (2001) *Uspon istorijske sociologije*. Zavod za užbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Taylor, Ch. (2001) *Multiculturalisme*. Flammarion, Paris.
- Tripković, M. (2001) Regionalizacija i multikulturalnostu Sociološkoj perspektivi. – *Sociološki pregled*. 1–2. 5–16.o.
- Ustav SAP Vojvodine, Službeni list SAP Vojvodine 1974.
- Ustav SFRJ, Službeni list SFRJ, 1974. no. 9.
- Vujačić, I. (2003) Teritorijalna organizacija vlasti. – *Prizma*. Januar. 37–38. o.
- Wieviorka, M. (1997) *Une société fragmentée? La Decouverte*, Paris.